

ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ

УДК 94(477.73)“1942–1945”(093.3)

© *Анатолій ПОГОРЕЛОВ*

ВІД САБОТАЖУ ДО ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ: ОПІР ОСТАРБАЙТЕРІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЇ ТРЕТЬОГО РАЙХУ В 1942–1945 рр.

У статті досліджено основні прояви опору цивільних примусових робітників із Півдня України нацистським поневолювачам на території Третього райху та види покарання остарбайтерів за їхню активну протидію в 1942–1945 рр. Як елементи спротиву автор розглядає основні прояви свідомого порушення примусовими робітниками нацистського законодавства щодо остарбайтерів, за недотримання якого люди зазнавали суворого покарання. Опір коливався в діапазоні від персональної непокори аж до збройної боротьби.

Ключові слова: *опір, збройна боротьба, покарання, остарбайтери, его-документи, Південь України, Третій райх.*

Ухвалення законодавчих ініціатив 2015 р. значно спростило доступ, опрацювання та використання матеріалів колишніх репресивних органів комуністичного режиму, серед яких є значний масив різних его-документів, що відображають непросту долю чималої кількості примусових робітників з України на території Третього райху та його сателітів у 1942–1945 рр. В умовах щорічного звуження кола живих очевидців тих подій перед дослідниками постає завдання системного опрацювання всіх наявних регіональних архівних комплексів документів, щоб не тільки висвітлити різноманітні аспекти травматичного досвіду та рабського становища цих людей, а й вивчити прояви активного спротиву поневолювачам.

Проблему було частково висвітлено в наукових працях, автори яких здійснили спробу дослідити це питання в окремих регіонах України або ж аналізували такий досвід у контексті автобіографічних конструкцій і стратегії саморепрезентації колишніх примусових робітників [1–3]. Розрізнену інформацію про опір остарбайтерів можна знайти у збірках спогадів, що були підготовлені фаховими спеціалістами протягом останніх двох десятиліть і географічно охоплюють певні місцевості нашої держави [4–7]. Проте аналіз навіть комплексних колективних

праць, які глибоко розкривають різні аспекти Другої світової війни, показує, що в них невинувато мало (а то й узагалі немає) інформації про різні форми індивідуального спротиву українських оstarбайтерів, діяльність малих патріотичних груп, результати такої активності й, зрештою, дальшу долю їх учасників [8; 9]. Опір цивільних примусових робітників із Південної України на території окупованої гітлерівцями Європи не став предметом окремих історичних досліджень.

Автор ставить собі за мету проаналізувати за допомогою архівних его-документів (фільтраційні справи, повоєнні спогади, опитувальні листи) основні прояви опору цивільних примусових робітників із Півдня України нацистським поневолювачам на території Третього райху та види покарання оstarбайтерів за активну протидію нацистському законодавству.

Для більшості українських примусових працівників умови роботи, оплати праці, табірної побуту виявилися значно гіршими, ніж ті, що обіцяла нацистська пропаганда під час вербувальних кампаній. В умовах важкої чи шкідливої роботи упродовж 12–14 год, неналежного санітарного стану та «комфорту» житлових бараків (холод, матраци й подушки із соломкою, наявність блощиць тощо), мізерного харчового пайка (200–300 г хліба з тирсою, пісна баланда зі шпинатом чи бруквою, ерзац-кава) у людей пришвидшувалося фізичне виснаження, поширювалися хвороби, численними були летальні випадки. Антинімецькі настрої посилювались і через фізичні та психологічні знущання, які постійно відчували на собі насильно відправлені до Третього райху українські оstarбайтери.

У таких умовах вивезене з України населення досить швидко зрозуміло, що встановлені обмеження у правах, їжі, роботі й побуті унеможливають його нормальне фізичне існування. Тому знаходилося чимало осіб, які, попри можливі фатальні наслідки, вдавалися до різних дій, що їх можна тлумачити як спротив. Як елементи опору автор розглядає основні прояви свідомого порушення примусовими працівниками нацистського законодавства щодо оstarбайтерів, за протидію якому люди зазнавали суворого покарання. Спротив коливався в діапазоні від персональної непокори аж до збройної боротьби.

Однією з форм мирного протесту й одночасно способом покращити своє злиденне життя були спроби примусових робітників організувати колективні відмови від праці. Марія Павлівна Мірошниченко (с. Новотимофіївка Снігурівського району Миколаївської області) у жовтні 1942 р. була вивезена до Штутгарта, де трудилася на військовому заводі. Згадувала, що «часто» східні робітники влаштовували кількадевні «страйки», під час яких на роботу не виходило до 1400 осіб. Основними причинами таких протестних акцій були тяжка праця й погане харчування. Реакція німецької влади на такі зухвалі дії була надзвичайно суворою: поліція допитувала всіх щодо організаторів страйків; на власний розсуд обирала учасників протестів і карала на смерть; робітники по цілому тижню не отримували хліба тощо. Наприклад, під час одного такого випадку було заарештовано трьох дівчат, яких згодом відправили на шибеницю. Незважаючи на жорстоке придушення будь-якого опору, після таких випадків

траплялися позитивні зміни в житті остарбайтерів, бо до таборів приїздила комісія, яка перевіряла їжу, що її готували для східних робітників. Члени комісії самі заявляли, що вона не годиться для споживання: різні «жабки» ушпинаті, смердюча конина тощо. Після цього якість харчування трохи покращувалась [10, 2]. Валентина Левченко (с. Благодатне Лисогірського району Миколаївської області) працювала на консервній фабриці в м. Вормс, а також на заводі в м. Лаутербах. Розповідала, що люди обурювалися, бо не мали права тривалий час самостійно виходити з табору. Іноді звідти випускали на 2–3 год під наглядом лише після частих масових страйків. Однак це тривало недовго, адже потім табір наглухо закривали під приводом карантину й не випускали нікого взагалі [11, 33, 33 зв.]. Надія Білюченко (с. Благодатне) у Німеччині працювала в м. Рудерсдорф. Свідчила, що після незадовільного харчування всі робітники організовували «забастовки», аргументуючи: немає харчів – немає і роботи. Зрозуміло, реакція придушення наставляла миттєво, а в умовах цілковитої безправності остарбайтерів види покарань були найрізноманітніші: побиття поліцаями до півсмерті, відправлення до концтаборів, жодного вихідного впродовж трьох місяців, продовження робочого дня (працювали по 13–14 год), обливання холодною водою, тримання в підвалах без їжі тощо. У таких випадках дехто не витримував: одні втрачали розум, інші вкорочували собі життя [11, 12, 12 зв.].

Окремі примусові робітники вдавалися й до індивідуальної відмови від праці, намагаючись будь-якими способами її уникнути. Але нацисти передбачили, що такі випадки будуть, і знали, як їм запобігти. Тож харчі видавали тільки коли на продуктових талонах ставився штампель – на знак того, що працівник відробив необхідну норму за день [12, 91]. Діяв принцип: вийшов на роботу – отримав пайок, не вийшов – сиди голодний.

Частина мешканців Великоолександрівського району Херсонщини та Снігурівського – Миколаївщини у вересні 1943 р. потрапила до німецького м. Герліц. Вони працювали на фабриці «Вумак», обробляли залізні деталі. За суперечки з майстрами й невиконання норми їх було покарано. Валентину Осипенко та ще п'ятьох жінок провчили так: перевели на іншу фабрику, розміщену ще далі, ніж попереднє місце роботи; дали найбруднішу роботу, після якої остарбайтерки відмивали руки впродовж двох годин зі сльозами на очах; на обідню перерву мали лише 15 хв, тоді як інші – по 45 хв і більше; тривалість робочого дня покараним продовжили від 8 до 12 год [13, 2 зв., 3].

Дехто з примусових робітників вдавався до прямих диверсій чи шкідництва: створював штучний брак продукції як військового, так і харчового призначення. Наприклад, Євдокія Федорівна Богданова згадувала, що на військовому заводі в м. Нінбург (Нижня Саксонія) під час складання снарядів жінки вкидали досередини папір, через що вони виявлялися непридатними до використання [14, 7 зв.]. Дівчата, які працювали неподалік на шоколадній фабриці Шпренгеля в м. Ганновер, підсипали до шоколаду товчене скло. У результаті перевірки спеціальною комісією якості продукту було підтверджено такий факт, і 12 жінок були зняті

Фото 1.
Є.Ф. Богданова.
ДАМО. – Ф. Р-5859. – Оп. 1. –
Спр. 1918. – Арк. 4 зв.

з виробництва [15, 16 зв.]. Про їхню долю можна лише здогадуватись.

У текстах его-документів під час їх ретельного вивчення дослідникові дуже часто трапляються згадки про такий вид шкідництва. Проте, на нашу думку, масштаби цієї діяльності є перебільшеними. Вони не могли бути аж такими, як їх описують колишні примусові робітники, з різних причин. По-перше, ці акції мали бути разові й не тривали б довго, бо такі випадки відразу привертати увагу адміністрації з усіма наслідками для виконавців диверсій. Їх досить швидко виявляли, бо ж за працівниками пильно стежили як майстри, так і завербовані агенти гестапо з остарбайтерів, більш лояльних до нацистів примусових працівників інших національностей та ін. По-друге, акцент на такий вид саботажу був не випадковий. Через брак необхідних умінь чи навичок остарбайтери справді мали значний відсоток ненавмисного браку під час виробництва, поломки верстатів, обладнання тощо.

Але в умовах загальної тенденції до героїзації руху Опору та необхідності переконати «компетентні органи» у своїй відданості Батьківщині, вони розповідали, що робили це свідомо.

Фото 2.
О.І. Портянко (праворуч).
ДАМО. – Ф. Р-2083. – Оп. 1. – Спр. 490. – Арк. 4.

Одним із поширених засобів спротиву психологічному та фізичному насиллю, підтримки власного духу, що допомагав почуватися людьми, не зламатись і вижити, були рідні слова з відомих народних пісень чи фольклору остарбайтерів, у яких описувалися різні сюжети непростого повсякдення. Незважаючи на заборо­ну такої творчості й суворе пока­рання за неї, переповідання чи переспівування цих текстів гріло душу, послаблювало переживання й біль, вселяло надію, що незабаром лихий час мине і житиметься краще. Зреш-

тою, люди хоч на мить могли відчутти себе вільними. Спогади Олени Іванівни Портянко (м. Снігурівка Миколаївської області), яка працювала на цукровій фабриці, а потім на військовому заводі в районі м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), містять один із таких текстів:

Настоящая жизнь

Сижу за решеткой, за крепким замком,
Замучен неволей Советунион.
Замучен, заморен германским пайком,
Мы ночь просыпаем, на утро подъем.

А утром работа усиленно в нас идет,
И бьют нас как скот, и выходит с нас пот.
А вечером поздно идем мы домой,
И рядом из нами германский конвой.

Приходим в барак и опять на замок,
Садимсь на кровать, ожидаем паек.
Покушал немного и опять на кровать,
И идет воспоминания о вас родных, мать.

Один вспоминает о доме родном,
Второй вспоминает, как службу нес он,
А третий удалую песню поет,
И песня удалая душит нам грудь.

Но все ж не грустите, не печальтесь, родные,
Ведь скоро вернемся в родные края,
Тогда мы забудем о прошлом о всем,
И жизнь молодая пойдет в нас унов [16, 3].

Як елемент спротиву можна розглядати й відзначення радянських свят, виконання революційних чи воєнних пісень тощо. Жінки з Миколаївщини, які працювали на відомій тютюновій фабриці G.A. Hanewacker у м. Нордгаузен, 23 лютого 1943 р. вирішили відзначити День Радянської армії. Дівчата одяглись у святковий одяг, співали радянські пісні, із червоної тканини вирізали собі зірочки, намалювавши всередині серп та молот хімічним олівцем, і так гуляли в парку до вечора. За це начальник табору всіх їх зачинив у підвалі, де проштрафлених протримали добу. Крім того, впродовж двох місяців жінкам видавали лише 150 г хліба й нікуди не випускали [17, 11 зв., 13 зв.].

В умовах відсутності достатнього легального харчового раціону, дефіциту цивільного одягу між різними категоріями примусових працівників існувала взаємодопомога, нужденних підтримували продуктами, речами. Спершу їх крали – це був поширений вимушений захід, відповідь на реалії, у яких опинилися люди. Валентина Сергіївна Осипенко (с. Новопетрівка Великоолександрівського району Херсонської області) згадувала, що табірне життя змусило

пристосуватись до таких обставин і забезпечувати себе нелегально. Працюючи на фабриці, вона мала двох товаришів – Н. Пахолова й А. Артемова, які допомагали їй та багатьом іншим жінкам. Завдяки вправності своїх рук вони діставали необхідні харчі й передавали їх приблизно 20 дівчатам, які мешкали в бараку. Одного разу ці хлопці принесли 20 кг цукру й певну кількість макаронів, наказавши Валентині Осипенко поділити на всіх 20 товаришок. Про такий випадок стало відомо адміністрації, тож Валентину заарештували й невдовзі відправили до концтабору Равенсбрюк із поширеним формулюванням: відбувати покарання «до кінця війни» [13, 3 зв., 4].

Не бажаючи миритись із рабським напівголодним становищем, попри реальну загрозу життю, примусові робітники постійно забезпечували себе необхідними харчами у спосіб крадіжок. Найвідчайдушніші з них уночі перерізували колючий дріт і ходили після відбою в навколишні села або ж під час авіанальотів союзної авіації грабували табірні їдальні, німецькі каси, склади тощо [12, 48].

Крім остарбайтерів, на території Третього райху перебувала значна кількість радянських військовополонених, становище яких ототожнювалося з рабським. Миколаївці пригадували, що цивільним примусовим робітникам було суворо заборонено навіть спілкуватися з ними. Зовнішній вигляд цих бранців викликав співчуття цивільних працівників, тож дівчата пригадували, що, попри небезпеку бути покараними, намагалися їм допомогти. Анна Пилипівна Новикова вирішила врятувати двох радянських військовополонених, передавши їм одяг. У результаті вони змогли втекти. Але добротність не залишилася непоміченою: одна кіровоградська дівчина побачила, як Анна передає ці речі, й заявила комендантові. Згодом благодійниця потрапила до концтабору Равенсбрюк [11, 42].

Основним дозволеним джерелом інформації для більшості остарбайтерів була нацистська пропаганда, яка не відображала ані реального політичного становища у світі, ані ситуації на театрах бойових дій. Хоч існувала цензура, деякі новини остарбайтери дізнавалися з приватних листів із дому чи від новоприбулих партій земляків. В умовах браку інформації примусові робітники діставали її нелегально. Антон Григорович Мацюта (родом із с. Обідо-Василівка Снігурівського району Миколаївської області), який працював із 1944 р. в м. Фрайберг (Саксонія) на авіазаводі «Арадо-Верке» в ізоляції від зовнішнього світу, згадував, що працівники були досить поінформовані про події на німецько-радянському фронті й вірили в перемогу. Почути такі новини виявилось можливим, бо серед примусових працівників був радянський історик Олександр Гаврилов, який володів німецькою мовою і проводив таємні бесіди зі своїм майстром-німцем, що не підтримував політики нацистів [12, 45 зв.]. Після повернення з роботи вночі Гаврилов переповідав почуте іншим остарбайтерам у бараках [12, 46].

Хоч були заборони та покарання, примусові працівники отримували інформацію з листівок, які скидала союзна авіація, таємно слухали радіозвернення російською мовою, трансльовані з Москви або через союзні країни, намагалися створювати підпільні групи для організованої протидії

нацистам [18, 1 зв.]. Наталя Михайлівна Кулішова в червні 1942 р. з Високопільського району Херсонської (тоді – Миколаївської) області була вивезена на роботу до австрійського м. Інсбрук, працювала у приватному господарстві [19, 3 зв.]. Одного разу у вихідний вони з подругою пішли до табору, розміщеного на відстані 2 км звідти, у якому жили радянські хлопці та дівчата, які трудилися на вагонному заводі. У таборі було організовано музику й танці [19, 4]. Під час дозвілля Наталя Кулішова познайомилася з Григорієм Березняком (житель Київської області). Той запитав, чи має вона якісь новини, чи пробувала слухати Москву по радіо тощо. Дівчина сказала, що радіо в її господарів є, але не користувалася ним, бо не знала як, до того ж боялася щось зламати. Він пообіцяв дістати схемку тієї моделі пристрою, який вона описала усно (де розміщені короткі хвилі, де тягнеться стрічка з указаними містами та ін.). Під час третьої зустрічі в таборі жінка вже вміла користуватися радіо, проте новин не дізналася, бо апарат на потрібних хвилях дуже тріщав і вона нічого не зрозуміла. Зрештою, Григорій Березняк познайомив Наталю Кулішову з іншими хлопцями та дівчатами, під час спілкування з якими з'ясувалося, що вони є членами підпільної організації, у них усе налагоджено. Наприклад, одна жінка на ім'я Нюра працювала в поліції і їй вдалося дістати деяку зброю та набої, які закопали десь у лісі. Молодь намагалася дізнатися, де нині фронт, чи є якісь партизанські загони тощо [19, 4 зв.]. Наталя долучилася до діяльності організації і робила свій внесок: у господарки крапа хліб, мармелад і все це відносила до табору для допомоги хлопцям. Проте однієї ночі в 1943 р. організацію було викрито: приїхало гестапо й заарештувало першу групу з трьох юнаків, яких згодом відправили до концтабору Дахау. У 1944 р. в таборі було заарештовано ще 12 осіб, а пізніше й саму Наталю Кулішову, яка зрештою потрапила до концтабору Равенсбрюк [19, 5].

Прикладом великої організації, члени якої ставили собі досить масштабні завдання зі створення колективного руху Опору, у якому брали участь і уродженці Південної України, може бути «Інтернаціональний антифашистський комітет», що розгорнув свою діяльність у м. Лейпциг та його околицях від 1943 р. [20, 93]. Одним із головних організаторів був Микола Румянцев, чоловік Юлії Кирилівни Ігнат'євої, уродженки м. Первомайськ Миколаївської області [21, 4]. На початку німецько-радянської війни вона мешкала в м. Краматорськ, а чоловік – у м. Дніпропетровськ, звідки його й мобілізували [21, 14 зв.]. Наприкінці 1941 р. в боях під м. Харків Микола Румянцев потрапив до полону й перебував у таборі для військовополонених на ст. Лозова [22, 3]. У квітні 1942 р. йому вдалося втекти, і він приїхав до м. Краматорськ. Згодом вони вирішили з батьками та маленькою дитиною повернутися до Миколаївської області. Доїхавши до м. Павлоград, зупинилися на ніч. Юлія Кирилівна з чоловіком відійшли від міста, щоб виміняти якісь продукти. Там їх затримав німецький патруль, а через кілька днів обох відправили на роботу до Німеччини. Рідня на той час не знала, куди вони поділися, бо їм не дозволили навіть попрощатися з дитиною та батьками. Незабаром подружжя потрапило на військовий завод за 12 км від м. Лейпциг [21, 15].

У 1943 р. самостійний вихід у місто без охорони дав змогу примусовим робітникам із СРСР почуватися трохи вільніше і пробувати скоординувати свої зусилля в антинацистській боротьбі. Микола Румянцев познайомився з німецьким комуністом Максиміліаном Гауке. Створений ними лейпцизький «Інтернаціональний антифашистський комітет» звертався в листівках до німецьких та іноземних робітників із закликом відмовитися від праці, чинити непокору й саботаж гітлерівській владі. Згодом кількість членів організації зросла до 300 осіб.

Мета політичної діяльності була визначена досить амбітно: об'єднати всіх надійних радянських східних робітників та військовополонених, інших іноземців, які працюють у Німеччині, щоб у сприятливий момент разом виступити проти нацистського режиму. «Комітетники» планували дістати зброю з поліцейських відділків і казарм, а боєзапаси – з оборонних підприємств HASAG у м. Лейпциг, де тяжко працювало дуже багато остарбайтерів із СРСР. Одночасно було вирішено до початку дій реквізувати всі види транспорту, захопити телеграф, щоб мати змогу тримати зв'язок із населенням і залучити до дій інші міста [20, 93].

Юлія Кирилівна Ігнат'єва (Румянцева) допомагала своєму чоловікові в антинацистській боротьбі: двічі чи тричі роздавала листівки серед примусових робітників і військовополонених.

Організація проіснувала недовго. Уже у травні 1944 р. був заарештований Микола Румянцев, а згодом – більшість активних учасників підпільної мережі. Опинилася в гестапо і Юлія Румянцева, а їхній спільний син Костянтин, який народився в неволі, загинув [21, 15 зв.; 22, 3]. Після допитів активістів (23 чоловіків та 7 жінок) їх направили до концтабору Аушвіц-Біркенау, де загинули Микола Румянцев та більшість учасників цього руху [21, 10, 10 зв.].

Юлія Ігнат'єва згадувала, що дістала персональний номер 82986 [21, 16]. У концтаборі перебувала до листопада чи грудня 1944 р. Під час наближення Радянської армії Юлію Кирилівну та інших в'язнів знову повернули до Німеччини, де вони працювали в м. Мітвайда на заводі «Радіоприймач» до 15 квітня 1945 р. Згодом – знову евакуація, бо підходили американці. Близько 500 осіб завантажили в ешелон і повезли до м. Прага. Жінці пощастило: на одній зі станцій до вагону підійшла чешка, яка її врятувала. Згодом Юлія Кирилівна дізналася, що всіх в'язнів ешелону за 20 км від Праги було розстріляно [21, 16 зв.].

Аналіз фільтраційних справ, опитувальних листів та повоєнних спогадів, які зберігаються в архівних установах, показує, що одним з основних видів опору були індивідуальні та групові втечі примусових робітників із місць праці – щоб повернутися додому чи змінити їх на кращі. Проте здебільшого такі спроби закінчувалися невдало для учасників, бо ті не мали відповідних документів, не знали мови, слабо орієнтувалися на місцевості, не могли переконливо пояснити причини «відставання від ешелону», відрізнялися зовнішністю й одягом, що давало змогу місцевому населенню та поліції легко їх виявляти й затримувати. Зрештою їх ловили, садили у штраф- чи навіть концтабори. Утечі мали як спланований характер, так і спонтанний.

Фото 3.

Н.І. Оржеховська.
ДАМО. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. –
Спр. 476. – Арк. 1.

Ніна Іванівна Оржеховська в жовтні 1942 р. потрапила до району Берлін-Марієнфельде, де працювала на танковому заводі. Близько 300 осіб мучилися тривалий час у зачиненому підвалі, були на карантині. Не бачили ні сонця, ні повітря [23, 1 зв.]. Згодом було побудовано дерев'яні бараки, і всіх перемістили туди, де вони мешкали до 30 квітня 1943 р. Того дня о 22:00 налетіло багато союзних літаків, які розбомбили ті споруди. У таборі загинуло чимало людей, інші розбіглися хто куди. Ніна Оржеховська разом із Вірою Білокуровою подалися тікати. Але, проїхавши кілька станцій, були затримані в якомусь селі. Спочатку 7 днів просиділи в карцері. Потім дівчат повезли у Потсдам до тюрми, де вони пробули два тижні [23, 2]. Відтак перевели на три тижні до Берліна, на Александерплац. Звідти – до тюрми на Лєтерштрассе (можливо, Лютєрштрассе) – на п'ять тижнів. Потім – іще на п'ять тижнів до в'язниці на Бєгерштрассе. Насамкінець – на два тижні знову до Потсдама. Лише після таких довготривалих перевірок Ніну та Віру знову відправили на роботу, але вже в інше місце за Берліном, до приватного господарства [23, 2 зв.].

Фото 4.

В.С. Ус.
Лімбург/Лан (Німеччина),
1943 р.
ДАМО. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. –
Спр. 21723. – Арк. 5.

У відчаї, не зважаючи на цензуру листування, люди іноді наважувалися на відкриті заклики до втечі з Німеччини в листах до родичів. Володимир Сергійович Ус із м. Баштанка Миколаївської області 24 серпня 1943 р. був вивезений до Німеччини. Працював на шахті у с. Гірсгаузен (земля Рейнланд-Пфальц). 2 серпня 1944 р. заарештований гестапо й направлений до штрафтабору на 48 днів за те, що написав листа братові в м. Альтенбург і радив йому втікати з Німеччини [24, 1 зв.; 3]. Перебував у тюрмі й штрафтаборі в м. Франкфурт-на-Майні [24, 2].

Більше шансів утекти мали остарбайтери, які працювали в морських чи річкових портах. Унікальними випадками свого порятунку люди завдячували наявності суден із нейтральних країн, що перевозили різні товари та сировину, зупинялися для дозаправлення, виконували міжнародні місії. Кілька невідомих широкому загалу вдалих масових утеч примусових робітників за межі Третього райху сталось у північнонімецькому місті

Бремен восени та взимку 1943 р. Степан Демидович Басов потрапив туди як остарбайтер на початку травня 1942 р. із с. Богоявленськ Миколаївської області (нині територія м. Миколаїв) [25, 3]. Спочатку близько місяця він працював на фабриці в містечку Блюменталь (нині один із районів м. Бремен). Потім його перевели безпосередньо до Бремена, де він гарував у порту на завантаженні та

Фото 5.
С.Д. Басов.
ДАМО. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. –
Спр. 1146. – Арк. 6.

розвантаженні пароплавів до 28 вересня 1943 р., мешкаючи в таборі Адмірал Броммі [25, 3, 5]. Дізнавшись, що Швеція є нейтральною, разом із Віктором Долговим (із Братського району Миколаївської області) та Василем Мокригіним (із Курської області, Росія) він утік до цієї країни. Нагода трапилася підходяща. Вони завантажували вугіллям шведське судно. Вибравши й підготувавши завчасно на ньому зручне місце, всі троє сховалися. Німці, які проводили обшук, їх не виявили. А дорогою до Швеції в іншому потайному місці втікачі побачили ще шістьох осіб, яким теж пощастило врятуватися [25, 18 зв., 19].

У Швеції в колишніх остарбайтерів запитали персональні дані й розмістили їх у готелі, де вони провели близько 20 днів. Невдовзі прибув радянський аташе Спичкін, який усіх допитав. Згодом їх відправили до табору Старвет, а звідти – у найбільший «російський» табір Крампен – будувати дороги. За роботу отримували шведські крони. Табір, у якому всіх розмістили, ніхто не охороняв [25, 3 зв., 18 зв.].

Через три дні після капітуляції Фінляндії всіх вихідців із СРСР посадили на корабель і привезли у фінську столицю Гельсінкі. Звідти – ешеленом через м. Ленінград у м. Калінін, де утримували у спецтаборі. Після перевірки Басов працював у Калініні на вагонному заводі слюсарем [25, 19].

Пощастило з втечею і жителям м. Вознесенськ В.Л. Кіперу та І.Т. Хомченку, які від серпня 1943 р. працювали в порту м. Бремен. 15 грудня 1943 р. під час завантажування вугілля на шведський пароплав «Кальмар-Сундер» вони заховались у трюмі за вугіллям [26, 5 зв.]. Проте ситуація виявилася досить небезпечною: пароплав упродовж 13 днів не залишав акваторію порту. Під час переховування на судні їх годували шведські моряки [26, 6–7]. Та зрештою втікачі мусили його покинути. Зранку й до вечора тієї доби вони ховались у бункерах, але надвечір, дізнавшись, що пароплав усе-таки незабаром відходить, знову пробралися до його трюму і 28 грудня 1943 р. прибули до Швеції в порт Кальмар [26, 4, 7].

До 22 лютого 1944 р. Хомченко та його товариш перебували в таборі для вихідців із СРСР Лісма. Згодом їх переправили до Багго, а 22 квітня того самого року перевели до м. Аббурген. У перших двох таборах колишні остарбайтери нічого не робили, а пізніше працювали по господарству у дворі. 10 жовтня 1944 р. радянською місією у Швеції через фінський кордон Іван Хомченко був направлений до СРСР у складі групи із 912 осіб [26, 6]. На момент допиту (10 січня 1945 р.) він перебував у спецтаборі № 140 у м. Калінін [26, 7].

Дехто спромігся втекти з нацистської неволі в останні місяці перед капітуляцією Третього райху під час операції «Білі автобуси», яку здійснювала місія Червоного Хреста. Уродженець м. Вознесенськ Всеволод Дем'янович Рабочій від червня 1943 р. до березня 1945 р. працював у Бременському порту вантажником.

Згодом групу робітників перевезли до м. Любек. Пропрацювавши лише один місяць, 30 квітня 1945 р. він та Володимир Судковенко домовилися втікати до Швеції, бо в порту стояло судно місії Червоного Хреста. Під час обідньої перерви він разом із товаришем сів до трюму й змішався там із юрбою полонених французів та бельгійців. 2 травня 1945 р. прибув до шведського міста Лерти. Там перебував у таборі до 19 травня. Згодом їх перевели до Лісми, звідки після карантину, що тривав до 29 травня 1945 р., він виїхав за посередництва радянського консульства до СРСР через Фінляндію [27, 4].

Зв'язки українських остарбайтерів із представниками місцевих рухів Опору в окупованих європейських країнах не лише сприяли успіху втечі від жахливих і принизливих умов праці, а й давали можливості зі зброєю в руках наближати перемогу над нацизмом. Дослідження матеріалів фільтраційних справ на репатріантів показує, що серед жителів Миколаївщини, вивезених у лютому – березні 1944 р., які потрапили на територію Югославії, Греції, Чехословаччини та інших країн, були особи, що брали активну участь у боротьбі в складі інтернаціональних загонів. Проте після повернення до СРСР такі люди проходили тривалі перевірки, потрапляли в атмосферу недовіри, не здобували належної шани в повоєнного радянського суспільства та влади. Наприклад, Григорій Петрович Тилуг у березні 1944 р. був вигнаний калмиками в піший етап із с. Костянтинівка Арбузинського району Миколаївської області [28, 1, 5]. Через кілька місяців поневірянь територіями Румунії, Польщі, Австрії зрештою потрапив на вугільну шахту до м. Загор'є (нині Словенія). Пропрацювавши один тиждень, познайомився з югославськими партизанами і вступив до 1-ї чоти VIII бригади 17-ї дивізії 7-го корпусу. Бійці називали себе «армією Тіто». Воював як кулеметник пліч-о-пліч із місцевим населенням від 14 вересня 1944 р. до 25 травня 1945 р. [28, 5 зв., 12]. Був нагороджений медаллю «За хоробрість» [28, 9]. Як свідчать документи, VIII бригада, у якій воював Григорій Петрович, була названа ім'ям Франа Левстика [28, 20]. Разом із Тилугом у лавах югославських партизанів воював і його земляк Сергій Синицький із с. Богданівка Доманівського району Миколаївської області [28, 6]. Про масову участь жителів УРСР у партизанському русі на Балканах свідчить той факт, що Григорій Петрович Тилуг у 1945 р. був відправлений югославським командуванням через Сербію та Болгарію у складі групи 120 колишніх партизанів до Одеси [28, 10]. Оскільки всі документи в нього забрали під час репатріації, йому ніхто не вірив, що він був у партизанах. До 1962 р. він не міг підтвердити документально свою участь у русі Опору на Балканах. Лише на запит, надісланий до Москви в 1962 р., було підтверджено цей факт [28, 15–21].

Частина жителів Миколаївщини, яких окупанти схопили під час масових облав від грудня 1943 р. до березня 1944 р., було вивезено через Одесу до м. Галац (Румунія) та Рені, де їх експлуатували до травня 1944 р. Із м. Рені ряд працівників миколаївських суднобудівних заводів, серед яких Тимофій Венедиктович Левицький, Віктор Опанасович Сапронов, Олександр Прокопович Бакулін, були

перевезені на початку червня 1944 р. до грецького портового м. Волос [29, 160; 30, 3 зв., 7 зв.]. Людей розмістили в таборі без права виходу. Вони трудилися у портових німецьких майстернях із ремонту пароплавів [29, 160 зв.]. Робочий день вважався 12-годинним, але часто працювали по 16 і навіть 24 год без відпочинку та їжі. Майстрам-німцям можна було бити робітників за всілякі дрібниці, навіть за незнання німецької мови. Електрики не було. Токар мусив одночасно крутити верстат руками й точити. Якщо відмовлявся від роботи в таких умовах, його били. Ані лазні, ані дезінфекції одягу не організовували. Людей заїдали воші. Медичної допомоги не існувало ніякої [29, 161]. Оплати не отримували. Харчування: вранці – кава без цукру, без молока, в обід – сухі овочі без м'яса й жирів, вечеря – кава, 10–15 г маргарину і 200 г чорного хліба. Ночували у складі на цементній підлозі. Ні взуття, ні одягу, ні постільної білизни... Згодом після оформлення документів робітникам дозволялось після роботи виходити на 2 год в місто.

Умови були нестерпними. Тож, діставши право на вільний вихід із табору, Тимофій Левицький одним із перших жителів Миколаївщини 27 липня 1944 р. втік звідти в гори до партизанського загону грецької народно-визвольної армії ЕЛАС, де перебував у 54-му стрілецькому полку до 9 грудня того самого року. Потім був переданий американському Червоному Хресту і 22 грудня перевезений до італійського порту Таранто в табори для радянських громадян [29, 161 зв.].

Віктор Опанасович Сапронов, Олександр Прокопович Бакулін та двоє невідомих примусових робітників спромоглися втекти 18 вересня 1944 р. й також потрапили до 54-го полку Народно-визвольної армії ЕЛАС, командиром якого був Захаріадіс [30, 3 зв., 7 зв.]. У партизанському загоні перебували до моменту передачі союзним військам. 18 грудня 1944 р. Віктор Сапронов був евакуйований союзниками в Італію до м. Таранто. До Одеси прибув у квітні 1945 р. [30, 3 зв., 6].

Галина Яківна Акінжелі під час нацистської окупації Херсонщини мешкала на ст. Сокологірне Генічеського району [31, 231]. У травні 1942 р. добровільно виїхала на роботу до Німеччини й потрапила на роботу до м. Ерфурт, де працювала на різних підприємствах [31, 233]. Там познайомилася з чешками, від яких дістала відомості про дорогу до Чехії [31, 227–228].

Через тяжкі умови Галина Акінжелі в середині лютого 1945 р. вирішила втікати зі своєю подругою Катериною Богатько до Чехії [31, 226, 228]. З Ерфурта вони дістались пішки й залізницею до німецького м. Егер (мабуть, ідеться про Гоенберг-на-Егері), на кордоні з Чехословаччиною [31, 228 зв.]. Потім дійшли до чеського м. Пльзень, а звідти – до с. Остромерж. Там улаштувалися на роботу. Згодом Галина Акінжелі через місцевого комуніста-редактора познайомилася з Петром Петровичем Сосуліним, організатором партизанських загонів у тій місцевості. Вона знала чеську мову, тому її зарахували до загону, що забезпечував зв'язок із містом, а головне – із залізничним вокзалом [31, 229]. Серед партизанів були переважно чехи та колишні радянські військовополонені, які здійснювали диверсії на залізниці й визволяли окремі населені пункти. На початку травня

1945 р. Галина Акінжелі брала активну участь у доленосному для Чехословаччини Празькому повстанні [31, 229 зв. – 230]. Згідно з документами, які видала чеська сторона, вона була заступницею капітана загону й санітаркою Червоного Хреста. Під час боїв перев'язувала поранених, доставляла їх до медичного пункту й до тилу, допомагала в народному визволенні Чехії від нацистів. Своїми

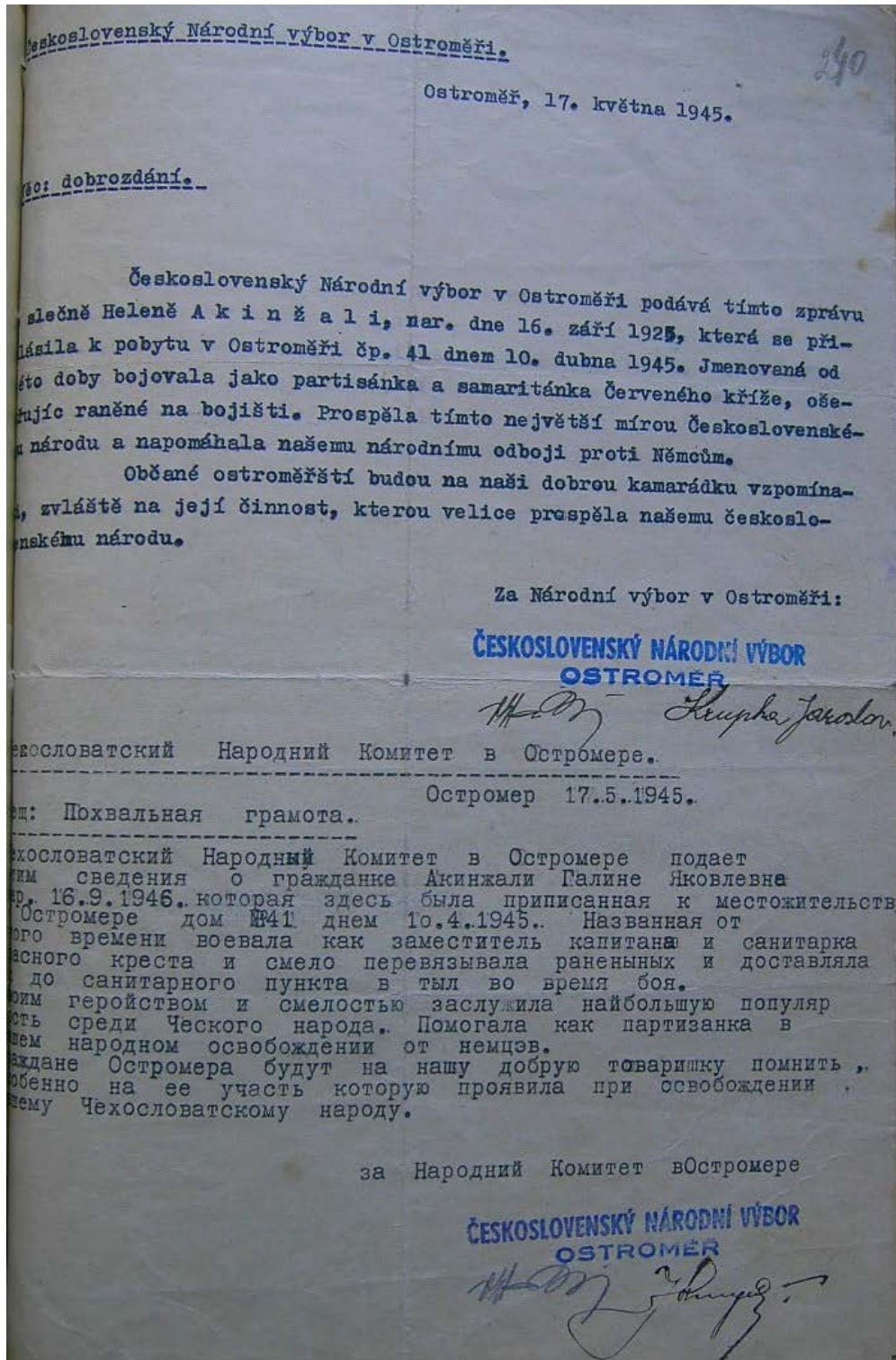

Фото 6.

Грамота, видана Чехословацьким Народним Комітетом в Остромержі, що підтверджує участь Г.Я. Акінжелі у партизанському русі. Остромерж, 17.05.1945 р. ДАХО. – Ф. Р.-4033. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 240.

героїчними вчинками та сміливістю заслужила велику популярність серед чеського народу [31, 238–240]. У партизанському загоні перебувала від березня до травня 1945 р. [31, 225].

Окремі спроби збройного опору траплялися переважно перед приходом Радянської армії чи союзних військ. Ольга Костюк (с. Новософіївка Снігурівського району Миколаївської області) працювала кілька років у таборі Еріка в м. Свентохловіце (Польща) [32, 1 зв.]. Згадувала, що під час наближення Радянської армії начальник табору набрав повну машину хліба та масла, вийшов на плац і запитав, хто бажає поїхати з ним. Згоду дали тільки «російські» поліцаї, яким жилося там непогано. Решта вирішили залишилися й чекати на радянські війська [32, 2]. На їхню думку, рухатися розбитими дорогами було небезпечно.

Згодом один поліцай-поляк, який не втік із шефом, зібрав 30 хлопців із колишніх примусових робітників і запропонував створити загін для охорони території табору від нападів та пограбувань із боку німців і місцевого польського населення. Група охорони була озброєна гвинтівками, які позалишала варта табору, втікаючи з начальником. Люди пересиджували нічні авіаудари та артилерійські залпи в бомбосховищі [32, 2 зв., 3].

Одного разу через табір проїздила вантажівка з німцями-фронтовиками. Попередньо організована група юнаків почала по них стріляти з гвинтівок. Машина зупинилась, і німці з автоматів відкрили вогонь у відповідь. Зрозуміло, що бій був нерівним. Німці, заглянувши до бомбосховища, де переховувалося населення, скомандували, щоб усі вийшли надвір і вишикувалися по четверо в колони. Збиралися перестріляти. Але тут підійшла перекладачка табору і сказала, що ці люди невинні, а ті юнаки охороняли табір і кухню від цивільних поляків [32, 2 зв.]. Тоді німецькі солдати вчинили інакше: розстріляли тільки тих 30 хлопців, у яких знайшли гвинтівки, й сказали, що це більшовики. Після цього вони перебували в таборі два дні. Але з наближенням Радянської армії відступили далі, а решта мешканців табору залишилася на місці [32, 3].

Навіть після свого визволення деякі колишні примусові робітники брали активну участь у боротьбі проти нацизму, створюючи з дозволу союзних адміністрацій спеціальні групи для пошуку й затримання колишніх охоронців робітничих таборів чи солдатів СС. Наприклад, жителі Миколаївщини Іван Захаров, Віктор Недобежкін та інші у квітні 1945 р. таке завдання виконували в м. Бремен та його околицях із дозволу американського коменданта міста майора Рассела Кеннеді [33, 28–30].

Отже, зіткнувшись із реаліями примусової праці на території Третього райху, частина людей не бажала миритися із ситуацією і чинила спротив. Він проявлявся у свідомому порушенні нацистського законодавства: індивідуальна непокора, протести проти нелюдських умов роботи й харчування, саботаж, дрібні диверсії, крадіжки продуктів та речей, допомога військовополоненим чи взаємовиручка серед цивільних працівників, утеча з виробництва, вшанування радянських свят, поширення «остівського» фольклору з політичним

підтекстом, створення підпільних організацій, а також відкрита збройна боротьба у складі загонів європейського руху Опору, допомога союзним військам у пошуку нацистських злочинців після визволення примусових працівників тощо.

Основними видами покарання остарбайтерів були штрафи, продовження робочого часу, скасування вихідних, заборона покидати трудовий табір після роботи, зменшення чи повне позбавлення харчового раціону, жорстокі побиття, утримання в підвалах (карцерах), ув'язнення в тюрмах гестапо, відправка до штраф- чи концтаборів, розстріл на місці, страта на шибениці та ін.

Перспективи дальших досліджень: успішні приклади втечі українських остарбайтерів за межі Третього райху, країн-сателітів на територію нейтральних держав та їхня доля до й після репатріації в СРСР; участь в антинацистському русі Опору разом із місцевим населенням європейських країн; з'ясування прізвищ людей, загиблих у цій боротьбі; доля осіб, які за спротив потрапили до концтаборів, тощо.

Джерела та література:

1. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега – ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 344 с.
2. Лахно В.І. Неповсякденність українських остарбайтерів Третього Рейху в роки Другої світової війни / В.І. Лахно // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 5. – С. 139–142.
3. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – 2009. – Вип. 12. – С. 65–72.
4. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Х.: Видавничий дім «Райдер», 2004. – 236 с.
5. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд.: І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х.: Право, 2009. – 208 с.
6. Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – 533 с.
7. За гранью человечности. Судьбы остарбайтеров в дневниках и воспоминаниях / Сост.: В.В. Черняевский, В.В. Животовская. – Николаев: Илион, 2017. – 220 с.
8. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Кн. 2 / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. // НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – 943 с.
9. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-2083. – Оп. 1. – Спр. 465. – 4 арк.
11. Там само. – Спр. 535. – 81 арк.
12. Там само. – Спр. 540. – 93 арк.
13. Там само. – Спр. 478. – 6 арк.

14. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 1918. – 11 арк.
15. Там само. – Спр. 13912. – 23 арк.
16. Там само. – Ф.Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 490. – 5 арк.
17. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 20566. – 14 арк.
18. Там само. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 234. – 2 арк.
19. Там само. – Спр. 534. – 12 арк. (Кулішова).
20. Бродский А.Е. Освободительная борьба советских людей в фашистской Германии (1943–1945 годы) / А.Е. Бродский // Вопросы истории. – 1957. – № 3. – С. 85–99.
21. ДАМО. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 8703. – 19 арк. (Ігнат'єва).
22. Лапшин Н. Человек большой судьбы / Н. Лапшин // Гатчинская правда. – 1958. – № 105 (6161). – 30 мая. – С. 3.
23. ДАМО. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 476. – 4 арк.
24. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 21723. – 15 арк.
25. Там само. – Спр. 1146. – 8 арк.
26. Там само. – Спр. 9560. – 8 арк.
27. Там само. – Спр. 17798. – 9 арк.
28. Там само. – Спр. 20931. – 30 арк.
29. Там само. – Ф. Р.-1894. – Оп. 1. – Спр. 22. – 431 арк.
30. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 18888. – 7 арк.
31. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р.-4033. – Оп. 1. – Спр. 7. – 258 арк.
32. ДАМО. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 437. – 3 арк.
33. Погорелов А. Гіркий досвід примусової праці миколаївського «остарбайтера» І.В. Захарова на суднобудівному заводі AG “Weser” / А. Погорелов // Книга Пам'яті України: Миколаївська обл. Обласний центр пошукових досліджень і редакційно-видавничої діяльності. – Т. 16. – Миколаїв: Іліон, 2018. – С. 16–30.

© **Анатолій ПОГОРЕЛОВ**

ОТ САБОТАЖА К ВООРУЖЕННОЙ БОРЬБЕ: СОПРОТИВЛЕНИЕ ОСТАРБАЙТЕРОВ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ НА ТЕРРИТОРИИ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА В 1942-1945 гг.

В статье исследуются основные проявления сопротивления гражданских принудительных работников с Юга Украины нацистским работодателям на территории Третьего рейха и виды наказания остарбайтеров за их активное противодействие в 1942–1945 гг. Как элементы сопротивления автор рассматривает основные проявления сознательного нарушения принудительными работниками нацистского законодательства относительно остарбайтеров, за несоблюдение которого люди несли строгое наказание. Сопротивление колебалось в диапазоне от личного неподчинения до вооруженной борьбы.

Ключевые слова: сопротивление, вооруженная борьба, наказание, остарбайтеры, эго-документы, Юг Украины, Третий рейх.

© *Anatolii POGORIELOV*

FROM SABOTAGE TO ARMED STRUGGLE: RESISTANCE OF SOUTHERN UKRAINE OSTARBEITERS ON THE THIRD REICH TERRITORY IN 1942–1945

The adoption of legislative initiatives in 2015 has greatly simplified the access, paperwork and use of the materials of the former repressive organs of the communist regime, including a large array of ego documents, reflecting the difficult fate of many former forced laborers from Ukraine while working on the territory of the Third Reich and its satellites in 1942–1945. In the conditions of the annual decline of eyewitnesses to those events, researchers are targeted to systematically review all available regional archives of documents in order not only to highlight the various aspects of their traumatic experience and servitude, but also to investigate the manifestations of active resistance against the oppressors.

This problem has been covered in scientific works, the authors of which attempted to investigate this issue in certain regions of Ukraine. Some information about Ostarbeiters' resistance can be found in collections of memoirs gathered by specialist professionals over the last decade. However, even the analysis of complex collective works devoted to the deep coverage of various aspects of World War II shows that they contain unjustifiably little information about the various forms of individual resistance of Ostarbeiters, the activity of small patriotic groups, the consequences of such activities and, eventually, the people's afterlife. The resistance of civilian forced laborers from southern Ukraine on Hitler's territory in Europe has not been the subject of separate historical research.

The author aims to investigate with the help of archival ego documents (filtration files, postwar memoirs, reports) the main manifestations of resistance of civilian forced laborers from the south of Ukraine to the Nazi enslavers on the Third Reich territory and the types of punishment of Ostarbeiters for their active opposition to the Nazi legislation.

As a result of the study, the author concluded that when confronted with the realities of forced labor on the Third Reich territory, some Ostarbeiters did not want to accept this situation and resisted. The resistance was manifested in the conscious violation of Nazi laws through individual disobedience, protests against inhumane working and eating conditions, sabotage, minor subversive actions, theft of products and belongings, assistance to prisoners of war or mutual supportiveness among civilians, escape from production facilities, respect of Soviet holidays, circulation of "OST" folklore with political implication, the creation of underground organizations, as well as stand-up armed struggle on the units of the European Resistance Movement, assistance to Allied troops in finding Nazi criminals after the release of forced laborers, etc.

The main types of punishment of forced labor were fines, increase in working hours, abolition of days off, prohibition to leave the labor camp after work, reduction or complete deprivation of food, cruel beating, confinement in cellars (prisons), imprisonment in the

Gestapo prisons, departure to penal or concentration camps, execution on the spot, death on the gallows etc.

Prospects for further research: successful examples of Ostarbeiters' escape from the Third Reich territory and satellite countries to neutral countries; participation in the anti-Nazi resistance movement along with the indigenous people of the European continent and finding out the names of the dead in the fight; the afterlife of persons who as a result of the resistance got into concentration camps, etc.

Keywords: *resistance, armed struggle, punishment, Ostarbeiters, ego-documents, southern Ukraine, Third Reich.*